

منابع مورد استفاده رازی در تدوین کتاب «الحاوی»

ابوالقاسم سلطانی*

گروه طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

چکیده

به منظور روشن شدن بخشی از سهم ایران در پیشرفت دانش پزشکی، کتاب الحاوی تألیف دانشمند مشهور ایرانی "رازی" مورد بررسی دقیق قرار گرفت. اسامی ۱۱۲ پزشک و ۲۸۶ کتاب استخراج شد. از این تعداد، اسامی ۳۸ پزشک و ۲۰ کتاب در هیچ یک از کتب تاریخ پزشکی نیامده و یا در تشخیص هویت آن‌ها اشتباه شده است. در این مقاله با در نظر گرفتن قدمت تاریخی، به ترتیب نام پزشکان طبق نام مندرج در الحاوی، اسامی ذکر شده در سایر کتب تاریخی، زمان زیست، نام آثار مورد استفاده رازی، شماره جلد، شماره صفحه و بالاخره منابع مورد استفاده که برای تطبیق ها و مطالعات بعدی ارزشمند است آمده است.

واژگان کلیدی: الحاوی، رازی، منبع شناسی

۱. مقدمه

وجود کرم در سر می‌باشد که از حرکت آن درد عارض می‌گردد. من می‌گویم، چنین چیزی غیرممکن است (۱/۱). از جالینوس تعجب می‌کنم که چگونه از انواع مالیخولیا جز یک نوع را ذکر نکرده است (۲/۱) و در صفحه ۱۳۲ طرز درمان مالیخولیا را که جالینوس ذکر کرده است، تأیید و از آن دفاع می‌کند.

در جوامع اغلوقن^۲ آمده است: در سردردی که با التهاب شدید سر همراه باشد، ادرار به رنگ سفید است چون تلخیاها به سوی سر بیشتر جذب می‌شود. به نظر من باید بررسی شود (۳/۱).

در مالیخولیا، اسکندر (اسکندر طرالیوس متوفی ۶۰۶ م) با ایارجات قوی اسهال می‌داده است در حالی که به هیچ وجه نباید چنین کرد. چون آنها را به منتهای جنون می‌کشاند (۴/۱). در آسم ذکر نموده است که به هیچ وجه نباید از داروهایی که خلط را غلیظ و خروج آن را مشکل می‌سازد، استفاده نمود لذا موادی نظیر تریاک، بیروح و همچنین مواد قابض کاملاً برای

ابوبکر محمدبن زکریای رازی به روایت ابوریحان بیرونی در ۲۷ اوت ۸۶۵ / شعبان ۲۵۱ ق با به عرصه وجود گذاشت و در اکتبر ۹۲۵ - شعبان ۳۱۳ در حالی دیده از جهان فروبست که حدود ۲۷۳ کتاب، مقاله و رساله از خود به یادگار گذاشته بود.

مهمترین تألیف رازی کتاب الحاوی^۱ است که در حقیقت یک دایره‌المعارف پزشکی محسوب می‌شود و در آن شرح تمام بیماریها، طرز درمان و نظریات متقدمین از هرمس مصری (۵۸۰ ق م) تا هم عصر خود ابوبکر رقی (وفات ۹۱۵ م/ ۳۰۳ ق) آمده است. یکی از ویژگیهای رازی آن است که در ابتدا نظریات دانشمندان گذشته را ذکر کرده سپس بر اساس تجربیات بالینی خود نظریات آنها را تأیید و یا رد می‌نماید و عقیده خود را بیان می‌کند. به عنوان مثال می‌نویسد: شرک هندی گوید: صداع (سردرد) به علت

و لوقرسطس اشاره کرد بویژه از کتاب طب قدیم می‌توان نام برد که به غلط به بقراط نسبت داده شده است.

۲. تطبیق اسامی اشخاص معلوم الهویه و کتب ذکر شده در الحاوی با نامهای متداول

رازی در مواضع مختلف بدون ذکر نام کتاب از نویسندگان و یا برعکس نقل قول می‌نماید و اغلب این اسامی با نامهای مندرج در کتب دیگر فرق دارد. به عنوان مثال: ثاوفرسطس، بولونیس، ارکاغانیس، اطهورسفس، یهودی، سندهشار به ترتیب در کتب دیگر به صورت تئوفراست، آپولونیس، ارسسیجانس، کسنوکراتس، ماسرجویه و ورنده آمده است و یا اسامی کتابهای علاج الحبالی، استحاله الاخلاط، کتاب فی المسهله به ترتیب با نامهای «علاج النساء اللواتی لا یحبطن»، «فی اخلاط الاربعه و ماتشترک فیه» و «کتاب فی الادویه المسهله» آمده است.

در زیر به ذکر اسامی اشخاص معلوم الهویه به ترتیب قدمت تاریخی و در ابتدا، نامی که در الحاوی آمده و سپس نام متداول، تاریخ تولد و وفات و سپس تألیفات مولف با نام ذکر شده در الحاوی و داخل پراکنش نام متداول و بالاخره منابع آمده است.

۳. منابع و مأخذ شناخته شده مورد استفاده رازی

۱-۳. الکمیس

آلکمایون^۳ اولین معلم، قدیمی‌ترین مکتب پزشکی یونان در کروتون، تقریباً همزمان با مکتب فلسفی فیثاغورث (ت ۵۸۰ ف ۴۹۰ ق م)، کاشف عصب بینائی، رازی در الحاوی ج ۱۹ ص ۴۱۰، «اذا جمالددم و اللبن فی المعده یبردان انسان ... و یصغر نبضه» و ص ۴۱۲ از وی نقل قول کرده است. منابع: ۱/۳، ۱/۴.

۲-۳. بقراط

ابقرات، بقراطیس، ابقراتیس^۴ (ت ۴۵۹ یا ۴۶۰ ف ۳۵۵ ق م). تألیفات: اپیدیمیا ج ۱ ص ۸۰، ج ۵ ص ۱۷، فی الادویه المسهله ج ۶ ص ۱۵۵، طبیعه الانسان ج ۸ ص ۱۳۰، قاطیطریون (حانوت الطیب) ج ۱ ص ۲۵۸، ج ۱۳ ص ۱۳۸، کتاب فی الجنین (کتاب الاجنه) ج ۱۰ ص ۳۳۲، تدبیر الامراض الحاده ج

این بیماران مضر است و نباید مانند پزشکان قدیم این مواد را در ترکیبات داروئی ضدآسم وارد نمود (۵/۱). همچنین ذکر می‌نماید که به تحقیق، جالینوس غافل شده است ... (۶/۱).

نقل قولهای موجود در الحاوی، نه فقط از جنبه سیر تکامل دانش پزشکی، بلکه از نظر تاریخی نیز حائز اهمیت است چون رازی افزون بر نقل قول از پزشکان و کتب شناخته شده از ایشان، از دست‌نویس‌هایی نقل قول می‌کند که نام آنها در هیچ یک از کتب تاریخی مانند طبقات الاطباء و الحکماء، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، الفهرست و حکماء قفطی نیامده است. به همین جهت محققین یا بی‌تفاوت از کنار این اسامی گذشته و یا با بیان واژه‌هائی نظیر مجعول، منحول و یا دروغین مسئله را خاتمه داده‌اند. به هر ترتیب به دلیل وجود عناصر فارسی در بعضی از این نقل قولها و با توجه به این که ابن ندیم (متوفی ۳۷۸/م ۹۸۸ ق) در صفحه ۴۴۶ الفهرست (۲)، ذیل عنوان «مترجمان فارسی به عربی»، اسامی ۱۴ نفر و نیز خانواده نوبخت را ذکر می‌نماید که برخی یک و بعضی چندین کتاب را از فارسی به عربی ترجمه کرده‌اند. تحقیق درباره منابع مورد استفاده رازی از نظر سیر تکامل پزشکی و تاریخی به ویژه برای ایران حائز اهمیت است.

از مطالعه دقیق ۲۴ جلد کتاب الحاوی، اسامی ۱۱۲ پزشک و ۲۸۶ کتاب استخراج شده است. از این تعداد، اسامی ۳۸ پزشک و ۲۰ کتاب در هیچ یک از کتب تاریخ پزشکی نیامده و یا در تشخیص هویت آنها اشتباه شده است؛ از جمله این پزشکان می‌توان از فردی ناشناخته «مجهول» نام برد که در ۲۴ جلد الحاوی، ۲۰۸ موضع، برای مثال در جلد اول در صفحات ۲۵، ۲۵۱، ۲۵۵، ۴۱۶، ۴۵۰، ۴۶۳، ۴۹۱، ۴۹۲ آمده است و نیز بدیغورس در ۱۰۴ مورد، قلهمان یا قهلمان یا پهلیمان در ۲۱ مورد، مهرانیس ج ۲۱ ص ۵ و ۱۴۷، احمدبن علی الطیب ج ۱۹ ص ۴۶، وازفی ج ۱۶ ص ۱۵۶، اربوطس ج ۱۹ ص ۱۷۳، ابوالسدی ج ۲ ص ۱۵۵، ابولوعس ج ۳ ص ۹، اسقالاتوطس ج ۱۹ ص ۱۳۹، اطری ج ۸ ص ۱۲، سمرانیون ج ۲۱ ص ۵ و همچنین به داود رومی، صبی مجوسی، عزیز بشار کحال، الفائق (کتاب)، لئاسیوس

تئوفاست^۹ (ت ۳۷۲ ف ۲۸۷ ق م)
تالیفات: کتاب النفس، اسباب النبات
منابع: ۵/۵، ۴/۲، ۸/۳، ۳/۷، ۲/۶

۳-۸. اراسطراطیس

اراسیتراس، اراسیسطراطیس^{۱۰} (ت ۳۱۰ ف ۲۴۷ ق م).
تالیف: در تشریح آراء اراسیسطراطیس در تشریح ج ۱ ص ۶۶
منابع: ۶/۵، ۹/۳، ۳/۸، ۶/۴، ۳/۶

۳-۹. ذیوفلس

ذیوفلس^{۱۱} (احتمالاً سده ۳ ق م)
تالیف: نقل قول «قال ذیوفلس فی الثانیه فی الاعضاء الالمه فی
وصف المالنخولیا» ج ۵ ص ۷۳
منابع: ۷/۵، ۷/۴

۳-۱۰. اسقلیبیادس

اسقلیبیادس^{۱۲} (قرن اول ق م)
تالیف: نقل قول، ج ۱۵ ص ۲۱۱، من کتاب اریخجانس قال
اسقلیبیادس
منابع: ۸/۵، ۸/۴، ۴/۷، ۴/۶

۳-۱۱. نیقلاوس

نیقولای دمشقی^{۱۳} (ت ۶۳ ق م ف ۲۰ م)
تالیف: کتاب ادویه مفرده (النبات)
منابع: ۵/۷، ۱۰/۳، ۵/۶

۳-۱۲. میسون

احتمالاً مناسئاس^{۱۴} (نیمه دوم قرن اول ق م)
تالیف: کناش؛ «من کتاب میسون فی القوابل» صاحب کتاب
القوابل ج ۱۰ ص ۱۴۲، ۱۸۲
منابع: ۹/۵، ۹/۴

۳-۱۳. اثینائوس

اتنایوس^{۱۵} (نیمه دوم قرن اول ق م)
تالیف: حکمی حنین؛ ج ۲۰ ص ۲۹۰

۱۰ ص ۲۰۴، کتاب الحبل (حبل فی حبل) ۹ ص ۱۰۶، کتاب
الجبر (کتاب الجبر، الکسر یا الخلع)، ج ۱۳ ص ۲۲۶، صرع ج
۱ ص ۲۵۱، اوجاع العذاری ج ۹ ص ۶۷، مرض الهی ج ۱ ص
۲۳۹، منی ج ۹ ص ۹۱، الاهویه و البلدان (کتاب الاهویه و
الازمنه و المیاه و البلدان) ج ۶ ص ۶۱، اخلاط ج ۵ ص ۱۷۳،
فصول ج ۵ ص ۱۷۳، ج ۱۰ ص ۲۱۹، کتاب الامراض الحاده
ج ۱۵ ص ۱۹، کتاب البول ج ۱۹ ص ۲۴۰، کتاب نفخ ج ۱۱
ص ۱۸۶، حفظ الصحه ج ۱ ص ۲۸۴.
منابع: ۱/۵، ۱/۲، ۲/۳، ۲/۴، ۱/۶.

۳-۳. افلاطون

افلاطون^{۱۶} (ت ۴۰۹ ف ۳۴۷ ق م).
تالیف: تیماؤس یا تیماوس ج ۱ ص ۱۴۶ و ۲۶۵، ج ۶ ص ۴۵
منابع: ۲/۵، ۱/۷، ۳/۳، ۳/۴.

۳-۴. دیوجانس

دیوجانس الکلابی، دیوگنس^{۱۷} (ت ۴۱۳ ف ۳۲۳ ق م).
تالیف: کتاب درباره طبیعت ج ۱ ص ۲۴۹
منابع: ۲/۷، ۵/۳، ۱/۸، ۳/۴.

۳-۵. ارسطاطالیس

ارسطو^{۱۸} (ت ۳۸۴ ف ۳۲۲ ق م)
تالیفات: مسائل الطیبه یا مابال ج ۵ ص ۱۲۰ «من کتاب ینسب
ارسطاطالیس فی المسائل الطیبه» ج ۱۰ ص ۵۴، مسائل
ارسطاطالیس فی الباه ۱۰ ص ۲۶۳
منابع: ۳/۵، ۲/۲، ۶/۳، ۴/۴.

۳-۶. ذیمقراطیس

ذیمقراطیس، دموریت^{۱۹} (ت ۴۲۰ ف ۳۰۰ ق م)
تالیف: رازی به نقل از جالینوس «گزندگان از رازیانه تازه برای
زیاد کردن دید چشم استفاده می نمایند» «من کتاب ذیمقراطیس»
ج ۱۹ ص ۱۳۴
منابع: ۴/۵، ۳/۲، ۷/۳، ۲/۸، ۵/۴.

۳-۷. ثاوفرستس

منابع: ۱۱/۳، ۱۰/۴

۱۴-۳. اطهورسفسکسنوکراتس^{۱۶} (نیمه دوم قرن اول م)

تالیف: من کتاب کسانو قراطس فی الحجار ج ۱۷ ص

۳۰، ج ۲ ص ۱۰۵

منابع: ۱۱/۴، ۱۰/۵

۱۵-۳. بولونیسابولونیوس، ابولونیویس نجار، آپولونیس^{۱۷} (قرن اول میلادی)

تالیف: فی الطبیعیات ج ۱۳ ص ۱۱۶

منابع: ۱۱/۵، ۵/۲

۱۶-۳. اقریطناقریطون المزین، کریتون^{۱۸} (ت ۵۲ م ف ۱۱۸ م)

تالیف: کتاب اقریطن (کتاب الزینه) «لبقاء التدی علی حاله» ج

۷ ص ۶، ج ۱۱ ص ۹

منابع: ۶/۷، ۶/۲، ۴/۸، ۱۲/۴، ۶/۶

۱۷-۳. هراوس الحکیمهراوس، هوداس، هراس^{۱۹} (قرن اول م)

تالیفات: حاوی ج ۱ ص ۶۶، ج ۳ ص ۸۰ و ۸۱، ج ۱ ص ۹۸

منبع: ۱۳/۴

۱۸-۳. دیاسقوریدوسدیوسقوریدوس عین زربی، دیوسقورید^{۲۰} (ت ۵۶ م)

تالیفات: المقالات السبع من کتاب دیاسقوریدوس و هو هیولی

الطب فی الحشائش و السموم، ج ۱ ص ۶۱ و ۷۵

منابع: ۷/۷، ۷/۲، ۵/۸، ۷/۶

۱۹-۳. روفسروفوس افسوسی، روفس کبیر^{۲۱} (۱۱۰ میلادی)

تالیفات: کتاب الی من لایجد طیباً (تدبیر من لا یحضره

الطیب) ج ۴ ص ۳، فی المالنخولیا ج ۶ ص ۸۶، تدبیر النساء ج

۶ ص ۱۵۵، اوجاع المفاصل ج ۷ ص ۲۰۱، کتاب تدبیر ج ۱۵

ص ۲۱۱، تدبیر الاطفال یا تدبیر الصبیان یا فی تربیه الاطفال ج

۴ ص ۶۵، ج ۱۹ ص ۳۷۲، کتاب البحران ج ۱۴ ص ۲۴۹، فی

ذات الجنب ج ۴ ص ۱۹۱، وجع الکلی ج ۱۰ ص ۴۲، اوجاع

الخاصره ج ۱۰ ص ۷۹، فی علاج الحمیات ج ۱۵ ص ۹۰،

سموم ج ۶ ص ۱۳۵، کتاب الحمام ج ۶ ص ۲۳۸، شراب اللین

ج ۶ ص ۸، فی ذکر ابقراط ج ۱۰ ص ۱۱، تهزیل السمین ج ۶

ص ۲۸۱، فی عقار فاوانیا ج ۱ ص ۲۳۸، کتاب الشراب ج ۲۱

ص ۹۰، کتاب الاطعمه ج ۲۰ ص ۲۵۰، شری الممالک ج ۳ ص

۲۹ کتاب الی العوام ج ۱۰ ص ۱۰۹

منابع: ۱۲/۵، ۱۲/۳، ۶/۸، ۱۴/۴

۲۰-۳. سواریسسورنوس، سورانوس افسوسی^{۲۲} (ت ۹۸ ف ۱۳۸ م)

تالیف: رازی بدون ذکر نام کتاب از وی نقل قول می‌کند، ص

۴۲۲ و ۴۳۷

منابع: ۸/۲، ۱۳/۳، ۱۵/۴

۲۱-۳. ارکیغانسارکاغانیس، ارخیجانس، ارشیجانس، ارچیجانس^{۲۳} (نیمه اول

قرن دوم م)

تالیفات: ارکاغانیس فی باب الازمنه (ادوار المزمته) ج ۵ ص

۲۴۶، فی الامراض المزمته (اسقام المزمته) ج ۶ ص ۸۵، کتاب

قی بالخریق ج ۶ ص ۴۹، فی اوجاع الکلی ج ۱۰ ص ۴۸،

طبیعت الانسان (کناش) ج ۱ ص ۱۴۲

منابع: ۸/۷، ۹/۲، ۱۴/۳، ۷/۸، ۱۶/۴، ۸/۶

۲۲-۳. انطیلسانتیلوس، انکیلوس^{۲۴} (اواسط قرن دوم م)

تالیف: کتاب انطیلوس ج ۲ ص ۱۳۶، ج ۷ ص ۶

منابع: ۱۳/۵، ۸/۸، ۱۷/۴

۲۳-۳. اغلوقناغلوقن^{۲۵}

تالیف: جوامع اغلوقن (جوامع الانحطاط اغلوقن)، حاوی ج ۶

۲۴-۳. جالینوسجالینوس^{۲۶} (ت ۱۳۰ ف ۲۱۰ م)

تالیفات: اسطقسات (کتاب فی الاسطقسات علی رای بقراط) ج ۶ ص ۴۵، کتاب المزاج ج ۱۹ ص ۳۹۳، صناعه الصغیره یا صناعه الطیبه ج ۱۰ ص ۲۲۵، تفسیر کتاب نبض صغیر (کتاب فی النبض الصغیر الی طثرون و الی سایر المتعلمین) ج ۷ ص ۱۹۹، فی القوی الطبیعیه ج ۵ ص ۴۲، اعضاء الالمه (کتاب فی تعریف علل الاعضاء الباطنیه) ج ۱۱ ص ۱۹، نبض کبیر (کتاب فی النبض یا نبض الکبیر) ج ۵ ص ۱۰۷، اصناف الحمیات ج ۱۷ ص ۳۵ کتاب البحران ج ۴ ص ۱۱۸، ایام البحران ج ۱۷ ص ۹۴، حیلہ البرء ج ۶ ص ۱، عمل التشریح یا تشریح کبیر یا تشریح یا صناعه التشریح (علاج التشریح) ج ۲ ص ۲۶۱، ج ۱۲ ص ۶۲، تشریح الاموات یا تشریح الموتی (کتاب فی تشریح حیوان المیت) ج ۳ ص ۲۲۷، الادویه الموجوده (فی الادویه التي یسهل وجودها یا ادویه الموجوده فی کل مکان) ج ۶ ص ۸۶، العلل و الاعراض (مجموعه ای از رساله های اسباب الامراض، اصناف الاعراض، اسباب الاعراض) ج ۱۰ ص ۳۵، کتاب العین (فی تشریح العین) ج ۲ ص ۱۵، کتاب حرکت العضل ج ۱۲ ص ۱۵۵، علل التنفس ج ۹ ص ۶۶، کتاب فی الصوت ج ۳ ص ۱۶۰، منفعه النبض (الحاجه الی النبض) ج ۱۷ ص ۳۶، کتاب العادات ج ۸ ص ۱۱۳، آراء ابقرط و افلاطن ج ۱ ص ۲۴، منافع الاعضاء ج ۵ ص ۴۳، ازمان الامراض (فی اوقات الامراض) ج ۱۶ ص ۵۸، سوء المزاج (کتاب فی سوء المزاج المختلف) ج ۷ ص ۲۸۰، الادویه المفرده ج ۱ ص ۱۵، کتاب الامتلاء ج ۷ ص ۶۲، فی الغلظ الخارج عن الطبیعیه (فی الاورام یا اصناف غلظ الخارج عن طبیعیه ج ۷ ص ۱۸۶، مسائل المولودین ... و المولود سبعة اشهر (کتاب فی تولد الجنین المولود سبعة اشهر) ج ۹ ص ۱۵۸، المره السوداء ج ۵ ص ۳۹، کتاب المنی ج ۹ ص ۸۵، ادوار الحمیات و عللها و تحویلها ج ۱۸ ص ۲۹، مختصر (اختیارات) حیلہ البرء (اختصار حیلہ البرء) ج ۳ ص ۱۵ و ۱۶، کتاب فی الفصد ج ۲ ص ۱۴۱،

الکیموس، (فی الکیموس) ج ۱۹ ص ۳۲۰، ترکیب الادویه ج ۲ ص ۲، الادویه المقابله الادواء ج ۳ ص ۲۰۲، کتاب ینسب الی جالینوس فی السموم ج ۷ ص ۲۲۰، تریاق الی قیصر (تریاق الی فیسون) ج ۷ ص ۱۶۲، کتاب الذبول ج ۴ ص ۱۱۳، فی صبی یصرع (فی صفات لصبی یصرع) ج ۱۱ ص ۱۸۲، الاغذیه (فی قوی الاغذیه) ج ۵ ص ۴۵، التدبیر الملطف ج ۱۰ ص ۲۴۰، تدبیر الاصحاء ج ۴ ص ۱۹۰، کتاب الاخلاط ج ۳ ص ۱۳۲، التجربه (التجربه الطیبه) ج ۱۹ ص ۳۴۱، فی الموت السریع ج ۲ ص ۱۶۰، سیاسه الصحه ج ۱۰ ص ۴۲، علامات ج ۵ ص ۴۰، رسم الطب بالتجارب ج ۱۳ ص ۳۶، کتاب الحین منسوب به جالینوس ج ۱۳ ص ۴۶، کتاب الحدود ج ۱۰ ص ۲۷۸، عرق النساء ج ۱۱ ص ۹۹

منابع: ۱۵/۵، ۱۱/۲، ۱۵/۳، ۱۰/۸، ۱۰/۶، ۱۸/۴

۲۵-۳. شرک هندیسیرک، سرک، چرک، کرکه، کاراکا^{۲۷} (قرن ۲ م).

تالیف: کرکه سمهتا یا کتاب شرک هندی (سمهتا) ج ۲ ص ۶۹، ج ۵ ص ۵۵

منابع: ۱۶/۵، ۱۶/۳، ۱۱/۸، ۱۹/۴، ۱۱/۶

۲۶-۳. اسکندر الافرویدیسیاسکندر الافرویدیسی^{۲۸} (ت ۱۹۳)

تالیفات: قاطیغوریایس لارسطا طالیس، تفسیر ارمیناس، تفسیر آنالو طیقا، اسطقسات (حاوی بدون ذکر نام کتاب ج ۱ ص ۱۱۸، منابع: ۱۷/۵، ۱۰/۷، ۱۷/۳، ۱۲/۸، ۱۲/۶)

۲۷-۳. تئودروستئودروس^{۲۹} (ت ۳۱۰ ف ۳۷۹، در زمان شاپور دوم)

تالیفات: خلاصه الطب به زبان پهلوی، کتاب الحجاره، در الحاوی بدون ذکر نام کتاب ج ۱ ص ۳۴۲، منابع: ۱۸/۵، ۱۸/۳، ۱۳/۸، ۱۱/۷، ۱۳/۶

۲۸-۳. اوریبسیوساریبسیوس^{۳۰} (ت ۳۳۵ ف ۳۹۵ تا ۴۰۰ م)

منابع: ۲۳/۵، ۲۳/۳، ۱۷/۸، ۱۶/۶

۳-۳۴. اشلیمن ۳۶

اشلیمن (قرن ششم م).

تالیف: کناش (کتاب اشلیمن)، حاوی ج ۷ ص ۱۶ «من کتاب اشلمین للزیاده فی اللبن»
منبع: ۲۳/۴

۳-۳۵. اسکندروس

اسکندر طریوس^{۳۷} (ت ۵۲۵ ف ۶۰۶ م)

تالیفات: کناش ج ۲ ص ۱۷۶، کناش صغیر ج ۱۶ ص ۴۳، مالیخولیا ج ۶ ص ۴۰، کتاب المعده ج ۵ ص ۸۹
منابع: ۲۴/۵، ۱۴/۷، ۱۶/۲، ۲۴/۳، ۱۸/۸، ۱۷/۶

۳-۳۶. بولس

فولس، فولیس، بولس الاجا نیطی القوابلی، فولیس الاجانیطی، پاولس^{۳۸} (نیمه اول سده هفتم م). آخرین نماینده طب یونانی
تالیفات کناش (کناش ثریا) ج ۵ ص ۵۳ و ۵۲، تدبیر الحوامل ج ۵ ص ۴۵، تهزیل السمان ج ۶ ص ۲۴۲
منابع: ۲۵/۵، ۱/۹، ۱۵/۷، ۱۷/۲، ۲۵/۳، ۱۹/۸، ۱۸/۶

۳-۳۷. مغنیس الحمصی

ماگنوس حمصی^{۳۹}

تالیف: مقاله فی البول ج ۱۹ ص ۴۶ و ۸۱ و ۸۳
منابع: ۱۷/۲، ۲۴/۴، ۱۹/۶

۳-۳۸. افلاذیوس

فلاذیوس، پالادیوس^{۴۰} (نیمه دوم قرن ۶ م)

تالیف: شرح کتاب الفصول جالینوس ج ۴ ص ۱۱۶، ج ۷ ص ۱۴۵
منابع: ۲۶/۳، ۲۰/۶

۳-۳۹. ارسالوس

استفانوس آرنالدوس^{۴۱} (قرن ششم م)

تالیف: الحاوی چاپ بیروت ج ۱۹ ص ۳۸ درباره پیشاب (نقل قول)
منابع: ۲۷/۳، ۲۱/۶

تالیف: کناش یا کتاب السبعین ج ۵ ص ۵۵

منابع: ۱۹/۵، ۱۲/۲، ۱۲/۷، ۱۹/۳، ۲۰/۴، ۱۴/۸

۳-۲۹. فریفوروس

فریفوروس، فریفوروس^{۳۱} (ت ۳۳۰ ف ۴۰۰ م)

تالیف: کتاب طبیعت انسان، حاوی چاپ بیروت ج ۲ ص ۸۰
منابع: ۱۳/۲، ۲۰/۳، ۱۵/۸، ۱۴/۶

۳-۳۰. فیلغوروس

فیلغوروس، فیلاگوروس^{۳۲} (ت نیمه دوم قرن ۴ م)

تالیفات: کناش صغیر، الی العوام، الی العامه ج ۵ ص ۱۶۹، ج ۵ ص ۲۰۷، ج ۷ ص ۲۹۷، نقرس (وجع نقرس) ج ۶ ص ۹۷، شفاء الاسقام (مداواه الاسقام) ج ۵ ص ۱۸۸، سرطان ج ۷ ص ۱۰۰، ج ۱۲ ص ۸۹، رساله فی الحصى (فی الحصاه) ج ۱۰ ص ۱۳۰، تریاق ج ۷ ص ۱۰۰، کناش فی ثلاث مقالات ج ۱ ص ۱۴۷، وجع البطن ج ۵ ص ۷۱، رساله فی ذیابیطس ج ۱۰ ص ۱۹۵، اختناق الرحم (اختناق الارحام) ج ۹ ص ۶۷، رساله فی عرق النساء ج ۱۱ ص ۱۵۹
منابع: ۲۰/۵، ۲۱/۳، ۱۳/۷، ۱۴/۲، ۱۶/۸، ۲۱/۴، ۱۵/۶

۳-۳۱. اطلاؤس

ابن طلاؤس، برطلاؤس، انقیلاؤس، نیقلاؤس^{۳۳} (قرن ۶ م)

تالیف: از اسکندرانی ها، الحاوی بدون ذکر نام کتاب ج ۲ ص ۵۱ و ۵۸ و ۱۸۵، ج ۳ ص ۸۶، ج ۱۰ ص ۲۳۳
منابع: ۲۱/۵، ۱۵/۲

۳-۳۲. بلادیوس

پالادیوس، فلادیوس^{۳۴} (نیمه دوم قرن ششم)

تالیف: بدون ذکر نام کتاب، رازی از وی درباره ورم اریبه نقل قول کرده است ج ۱۴ ص ۱۵۷
منابع: ۲۲/۵، ۲۲/۳، ۲۲/۴

۳-۳۳. سرجیس راسی العینی

سرخس الراسی^{۳۵} (ف ۵۳۶ م)

تالیف: کتاب استسقاء ج ۷ ص ۲۳۴

۳-۴۰. اهرن

اهرون القس الاسكندرانی، هارون، اهرن كشيش^{۴۲} (اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم م)
تالیف: كناش، ج ۶ ص ۱۴۴
منابع: ۲۶/۵، ۲/۹، ۱۸/۲، ۲۸/۳، ۱۶/۷، ۲۰/۸، ۲۲/۶

۳-۴۶. جورجس بن بختیشوع

جورجس بن بختیشوع (ف ۷۷۰ م/۱۵۳ ق).
تالیفات: كتاب اخلاط ج ۱ ص ۱۱۲، كناش ج ۵ ص ۱۱۲،
ديابيطا «جورجس فی ديابيطا» ج ۱۰ ص ۲
منابع: ۳۱/۵، ۱۸/۷، ۲۳/۸، ۲۹/۴، ۲۶/۶

۳-۴۱. يهودی

ماسرجويه، ماسرجيس^{۴۳} معاصر مروان بن حكم (۶۸۴-۶۲۳ م)
تالیفات: قوی الاطعمه و منافعها و مضارها، قوی العقاقير منافعها و مضارها، و دو مقاله که در دو قسمت به ترجمه كناش اهرن افزوده است، حاوی ج ۱ ص ۱۴۸ و ۱۶۶، ج ۵ ص ۴۶، ج ۲۱ ص ۲۵۵
منابع: ۲۷/۵، ۱۹/۲، ۲۱/۸، ۲۵/۴، ۲۳/۶

۳-۴۷. ابن لجلاج

پزشک منصور خلیفه (۷۷۴-۱۵۸/۷۵۳-۱۳۶ ق)
تالیف: كناش ج ۵ ص ۱۰۹، ج ۷ ص ۱۰۰
منابع: ۳۲/۵، ۱۹/۷، ۲۰/۲، ۳۰/۴

۳-۴۸. سندھسار

سندھسار، ورنده^{۴۷} (قرن ششم م)
کتاب: سندھسار، سندھسار (سه هیوگه) ج ۵ ص ۱۶۸
منابع: ۳۳/۵، ۳۱/۴

۳-۴۲. هندی

استسکره، آستانگر^{۴۴} واگیهطه (قرن هفتم م)
تالیف: الحاوی بدون ذکر نام کتاب از هندی نقل قول کرده است «الحرف یذهب البواسیر» ج ۱۱ ص ۶۵
منابع: ۲۶/۴

۳-۴۹. ابوהלلال حمصی

ابوהלلال حمصی (قرن هشتم م).
تالیف: در الحاوی بدون ذکر عنوان کتاب نقل قول شده است
ج ۵ ص ۵۲، ج ۱۵ ص ۲۶
منابع: ۳۴/۵، ۳۲/۴، ۲۹/۳، ۲۴/۸

۳-۴۳. شمعون راهب ۴۵

شمعون راهب (طیبویه) (۷۰۰ م/۸۱ ق).
تالیف: رازی بدون ذکر نام کتاب از وی نقل قول نموده است «قال شمعون، شفاء نافع للرعشه فی الیدین» ج ۱ ص ۴۵
منابع: ۲۸/۵، ۲۷/۴، ۲۴/۶

۳-۵۰. محمدبن خالدبن برمک

محمدبن خالدبن برمک (پایان قرن هشتم م).
تالیفات: التجارب (محمدبن خالد) ج ۶ ص ۲۱۴، تریاق ج ۱۹ ص ۲۵۱
منابع: ۲۱/۲، ۳۳/۴

۳-۴۴. تیاذوق

تیاذوق^{۴۶} (ت ۶۶۱ م/۴۱ ق)
تالیف: كناش ج ۱۰ ص ۱۴۸
منابع: ۲۹/۵، ۱۷/۷، ۲۲/۸، ۲۵/۶

۳-۵۱. جبرائیل

جبریل بن بختیشوع (ابوعیسی) (ف ۷۹۱ م/۱۷۵ ق)
تالیفات: ورم حصی «من کتاب جبریل للورم الحصی» ج ۱۰ ص ۲۴۳، مقاله فی العین ج ۵ ص ۱۷۹
منابع: ۳۵/۵، ۲۰/۷، ۳/۹، ۳۰/۳، ۲۷/۶

۳-۴۵. ابوجریح راهب

ابوجریح راهب (قرن ۸ م).
تالیفات: کتاب فی المسهلات ج ۶ ص ۱۰۰، تذکره للنقرس من عمل الراهب ج ۱۱ ص ۱۶۱ اصلاح الادویه ج ۶ ص ۱۱۶
منابع: ۳۰/۵، ۲۸/۴

۳-۵۲. بختیشوع

ایشوع بخت، بختیشوع دوم، بختیشوع بن جورجس (ابوجبرائیل) (ف ۸۰۰ م/۱۸۳ق)

تالیفات: کناش مختصر، تذکره بدون ذکر نام کتاب ج ۱ ص ۹۹، ج ۶ ص ۲۵۳

منابع: ۳۶/۵، ۲۱/۷، ۴/۹، ۲۵/۸، ۲۸/۶، ۳۴/۴

۳-۵۳. ابن بطریق

ابو ذکریا یحیی بن بطریق (ف ۸۱۵ م/۲۰۰ق)

تالیف: کتاب السموم ج ۶ ص ۸۷

منابع: ۳۷/۵، ۲۲/۲، ۳۱/۳، ۲۶/۸، ۲۹/۶

۳-۵۴. ابن اسوبولس

ابولونیوس اسکندرانی (۸۲۰ م/۲۰۵ق)

تألیف: بدون ذکر نام کتاب در الحاوی «قال ابن اسوبولس» ...

ج ۱۳ ص ۱۵۹

منبع: ۳۵/۴

۳-۵۵. مسیح دمشقی

ابوالحسن عیسی بن حکم مسیح دمشقی (ف ۸۳۹ م/۲۲۵ق)

تالیف: کناش، بدون ذکر نام کتاب با عنوان «مسیح» نقل قول

کرده است حاوی ج ۴ ص ۳۶، ج ۷ ص ۳۴-۳۵

منابع: ۳۸/۵، ۲۳/۲، ۲۷/۸

۳-۵۶. ابن ماسویه

ابو ذکریا یوحنا بن ماسویه، ابو ذکریا جنید شاپوری^{۴۸} (ت ۷۷۶ ف

۸۵۷ م/۱۶۰ ف ۲۴۳ق)

تالیفات: کناش ابن ماسویه (کناش المشجر) ج ۸ ص ۴۹، ج

۱۰ ص ۷۶، فی اصلاح المسهل (اصلاح الادویه المسهله) ج ۵

ص ۲۳۴، ج ۶ ص ۱۰۹، حمیات ج ۵ ص ۷۰، کتاب مالخولیا

ج ۱ ص ۷۳، الصداع (کتاب فی الصداع و عله و اوجاعه و

ادویته) ج ۵ ص ۷۰، دفع مضار السموم ج ۲۱ ص ۳۹، جامع

(الجامع یا جامع الطب مما اجتمع علیه اطباء فارس والروم) ج

۴ ص ۶۰، ج ۵ ص ۱۷۵، الکمال و التمام ج ۱ ص ۲۹۲، ج ۲

ص ۱۹۰، خواص الاغذیه (کتاب خواص الاغذیه و البقول و

اللحوم و الالبان و اعضاء الحيوان) ج ۲ ص ۲۱، حمیات ج ۳

ص ۹، ج ۵ ص ۷، کتاب ماء الشعیر ج ۶ ص ۹۹، تدبیر الازمنه

(الازمنه) ج ۶ ص ۸۶، المنجج کتاب غریب لابن ماسویه

(المنجج فی التداوی من صنوف الامراض و الشکاوی) ج ۷

ص ۳۱، کتاب الغذاء (کتاب فی الاغذیه) ج ۵ ص ۱۶۱، الکامل

لابن ماسویه فی المنقیه (الکامل فی الادویه المنقیه) ج ۵ ص

۲۰۹، علاج الجبالی (علاج النساء اللواتی لایحبلن) ج ۹ ص

۱۳۴ و ۱۵۷، کتاب الاسهال ج ۵ ص ۱۱۷، کتاب الرحم ج ۹

ص ۴۸، شراب الفاکهه ج ۵ ص ۲۲۸، کتاب فی وجع المفاصل

ص ۲۲۹، فی محنه الاطباء (طیب) ج ۱۷ ص ۳۹، المسائل ۵

ص ۲۴۳ فی دفع ضرر الاغذیه ج ۵ ص ۱۸۶، کتاب السدر و

الدوار ج ۱ ص ۵۷

منابع: ۳۹/۵، ۲۲/۷، ۲۴/۲، ۵/۹، ۳۲/۳، ۲۸/۸

۳-۵۷. سلمویه

سلمویه بن بنان (ف ۸۴۰ م/۲۲۶ق)

تالیفات: تدبیر الصحه ج ۹ ص ۲۷ «اذا افراط الطمث» ج ۹ ص

۲۷، ج ۲ ص ۱۲۵

منابع: ۴۰/۵، ۲۳/۷، ۲۵/۲، ۳۳/۳، ۳۰/۶

۳-۵۸. ایوب ابرش*

ایوب ابرش ناقل (اواسط قرن ۹ میلادی)

تالیف: کتاب تفسیر فی البول «قال ایوب ابرش فی کتابه فی

البول» حاوی ج ۱۵ ص ۷۲

منابع: ۴۱/۵، ۳۴/۳، ۳۶/۴، ۲۹/۸، ۳۱/۶

وی با ایوب رهاوی که در قرن هفتم و هشتم میلادی

می زیسته است فرق دارد، رجوع شود به ۴۲/۵ و ۲۶/۲

۳-۵۹. ربن طبری

ابوالحسن علی بن سهل بن ربن طبری (ت ۸۰۹ ف ۸۶۴

م/۱۹۴ ف ۲۵۰ق)

تالیفات: فردوس الحکمه، کناش الحضرة، منافع الادویه و

الاطعمه و العقاقیر رازی بدون ذکر نام کتاب در جلد اول

الحاوی صفحات ۲۸ و ۸۲ از وی نقل قول می نماید

منابع: ۴۳/۵، ۲۴/۷، ۳۰/۸، ۳۲/۶

۳-۶۰. ابن سراجیون

یوحنا (یحیی) سراجیون^{۴۹} (ف ۸۶۴ م/۲۵۰ق)

تالیفات: کناش صغیر ج ۱۴ ص ۱۲۹، ج ۱۹ ص ۱۱۹، کناش یوحنا کبیر یا کناش کبیر ج ۱۹ ص ۱۱۹، اقربادین ابن سراجیون ج ۶ ص ۲۸۲

منابع: ۲۵/۷، ۳۷/۴

۳-۶۱. سابور

شاپور، سابوربن سهل (ف ۸۶۹ م/۲۵۶ق)

تالیف: اقربادین الکبیر یا اوسط

منابع: ۴۴/۵، ۲۶/۷، ۲۷/۲، ۳۵/۳، ۳۱/۸

۳-۶۲. کندی

ابویوسف یعقوب بن اسحاق بن صباح کندی^{۵۰} (ف ۸۷۳ م/۲۶۰ق)

تالیفات: اختیارات الکندی «اختیارات ابی یوسف الکندی لادویه الممتحنه المجریه و هی الاقربادین» ج ۶ ص ۲۸۱، اثبات الطب ج ۵ ص ۱۷۴، رساله فی النقرس مع وجع المعده ج ۵ ص ۹۰، کتاب فی المسهله (کتاب فی الادویه المسهله) ج ۶ ص ۵۱، تحرز من وجع المعده ج ۵ ص ۹۴

منابع: ۴۵/۵، ۳۶/۳، ۳۲/۸، ۳۸/۴

۳-۶۳. حنین

حنین بن اسحاق^{۵۱} (ت ۸۰۹ ف ۸۷۷ م/ت ۱۹۴ ف ۸۶۴ق)

تالیفات: آلات غذا (آلات الغذاء و تدبیر و امرالدواء المهسل) ج ۶ ص ۱۳۴، کتاب الاغذیه ج ۲۰ ص ۱۷۰، فی تدبیر المطعم (رساله فی تدبیر الصحه فی المطعم و المشرب) ج ۵ ص ۱۸ او ۱۲۰، کتاب المعده (کتاب فی اوجاع المعده) ج ۵ ص ۵۹، مسائل حنین المولود لسبعه اشهر ج ۹ ص ۱۰۳، فی الباه (کناش فی الباه) (کتاب فی اسرار الفلاسفه فی الباه) ج ۱۰ ص ۲۶۳، الاستسقاء (کتاب فی تدبیر المستسقين، ج ۷ ص ۲۵۶، مقاله فی الحمام ج ۴ ص ۱۷۹ حصاه (مقاله فی تولد الحصاه) ج

۱۰ ص ۱۲۴، اصلاح الادویه ج ۴ ص ۶۵، اقربادین ج ۵ ص ۸۱، تدبیر الاسنان و اللثه (قول فی حفظ الاسنان و استصلاحها) ج ۶ ص ۳۶، مسائل الحنین فی البول التی انتزعها من کتاب ابقرات و جالینوس ج ۱۰ ص ۲۷، کتاب الفصد ج ۶ ص ۷۹، تریاق ج ۵ ص ۹۶، اختیار (اجناس) ادویه العین ج ۲ ص ۴۶، کتاب بصر ج ۳ ص ۴۸، اختیارات (اختیار ادویه العین) ج ۲ ص ۱۰۴، علاج الجرب ج ۲ ص ۱۶۰، فی تدبیر من غلب علیه الییس ج ۶ ص ۲۳۸، تدبیر الناقه ج ۶ ص ۲۴۷، کتاب الدلائل ج ۵ ص ۷۵، مسائل امراض الحاده ج ۲۱ ص ۸۷، کتاب الابدال منسوب لجالینوس ج ۲۱ ص ۳۴۳.

منابع: ۴۶/۵، ۲۷/۷، ۳۷/۳، ۳۹/۴، ۳۳/۶

۳-۶۴. ابن ابی خالد الفارسی ابن ابی خالد الفارسی (قرن ۹ م).

تالیف: کناش فارسی «کناش فارسی هندی» ج ۶ ص ۴۷، ج ۱۰ ص ۱۳۳

منابع: ۴۰/۴، ۳۳/۸

۳-۶۵. عیسی بن ماسه

ابن ماسه (ف ۸۸۸ م/۲۷۵ق)

تالیفات: رساله فی استعمال الحمام ج ۶ ص ۳۰، کتاب التدبیر ج ۶ ص ۸۷، کتاب قوی الاغذیه ج ۶ ص ۱۳۲

منابع: ۴۷/۵، ۳۴/۸، ۴۱/۴

۳-۶۶. سرخسی

احمدبن الطیب سرخسی، ابوالعباس احمدبن محمدبن مروان سرخسی (مقتول ۸۹۹ یا ۲۸۶/۹۰۱ یا ۲۸۸ق)

تالیف: کتاب البول ج ۱۹ ص ۱۰۴

منابع: ۴۸/۵، ۲۸/۷، ۳۸/۳، ۳۵/۸، ۳۴/۶

۳-۶۷. ثابت بن قره

ابوالحسن ثابت بن مروان حرانی (ت ۸۳۶ ف ۹۰۱/ت ۲۲۲ ف ۲۸۹ق).

تالیف: کتاب (رساله) فی وجع المفاصل ج ۱۱ صص ۲۳۵ و ۲۴۵

منابع: ۴۹/۵، ۳۹/۳، ۳۶/۸، ۴۲/۴، ۳۵/۶

۳-۶۸. عبدوس

(علل الدم) ج ۶ ص ۳۶، استحاله الاخلاط (فی اخلاط الاربعه و ما تشرکت فيه) ج ۱۱ ص ۱۶۱، فی المره السوداء ج ۱۶ ص ۱۱۶
منابع: ۵۵/۵، ۳۲/۷، ۴۳/۳، ۳۹/۸، ۴۷/۴، ۳۸/۶

عبدوس بن زید (اواخر قرن ۹ یا اوایل قرن ۱۰ م)
تالیف: تذکره عبدوس «التذکره فی الطب» ج ۶ ص ۸۳
منابع: ۵۰/۵، ۲۹/۷، ۲۹/۲، ۳۷/۸، ۴۳/۴

۴. بحث

در مطالعه کتب تاریخ پزشکی و دایره المعارف‌ها، غالباً به اسامی اشخاص و کتبی برخورد می‌کنیم که نویسنده در برابر آنها سکوت نموده و یا با واژه‌هایی نظیر مجهول، منحول و یا دروغین به بحث خاتمه می‌دهد. با توجه به این که نام این اشخاص و کتب در کتاب الحاوی آمده است و در نقل قولهای حاوی از آنها عناصر فارسی به چشم می‌خورد و از طرف دیگر ابن ندیم (متوفی ۹۸۸ م) در صفحه ۴۶۶ الفهرست، ذیل عنوان «مترجمان فارسی به عربی» اسامی اشخاصی را ذکر می‌کند که بعضاً برخی از این کتب را در زمان ساسانیان از فارسی به عربی ترجمه کرده‌اند و از آنجا که نقل قولهای بسیار ارزنده رازی نه فقط از نظر سیر تکامل دانش پزشکی بلکه از نظر تاریخی به خصوص برای ایران حائز اهمیت می‌باشد لذا برای احراز هویت این دانشمندان و کتب، مطالعه دقیق کتاب الحاوی ضروری به نظر می‌رسد.

علائم و اختصارات: ت= تولد، ف= وفات، م= میلاد، ق= قبل از میلاد

منابع

۱. رازی، ابوبکر محمدبن زکریا. الحاوی فی الطب. ۲۴ جلد. حیدرآباد دکن: جزء الاول. ۱۹۷۴ م، (الطبعه الثانيه)؛ جزء الثالث و العشرون، القسم الثاني، الطبعه الاولى. ۱۹۷۰ م.

۱/۱. ج ۱، ص ۴۱۵

۲/۱. ج ۱، ص ۱۲۶

۳/۱. ج ۱، ص ۱۲۶

۴/۱. ج ۱، ص ۱۳۳

۵/۱. ج ۴، ص ۸

۶/۱. ج ۱۶، ص ۱۶۸

۲. ابن ندیم، محمدبن اسحاق الندیم. کتاب الفهرست. ترجمه تجدد، رضا. تهران: چاپخانه بانک بازرگانی ایران. ۱۳۴۶.

۱/۲. ص ۵۱۴

۳-۶۹. حبیب بن حسن اعسم دمشقی

حبیب بن حسن اعسم دمشقی (ف پایان قرن ۹ م).
تالیفات: کتاب الاغذیه ج ۲۱ ص ۳۴۳، اقربادین ج ۸ ص ۴۰
منابع: ۵۱/۵، ۳۰/۷، ۳۰/۲، ۴۰/۳، ۳۸/۸، ۴۴/۴، ۳۶/۶

۳-۷۰. اسحاق

اسحق بن عمران معروف به سم ساعه (۹۰۷ میلادی ۲۹۵ ق محکوم به مرگ)
تالیفات: مقاله درباره غذا ج ۳ ص ۸۹، ج ۶ ص ۸۵ العنصر و التمام ج ۱۳ ص ۸۲ (با عنوان اسحق)
منابع: ۴۵/۴، ۵۲/۵

ساهر: یوسف القس (ف ۹۰۲)

تالیف: کناشه، الحاوی بدون ذکر عنوان کتاب ج ۶ ص ۸۴
منابع: ۵۳/۵، ۳۱/۷، ۳۱/۲، ۴۱/۳

۳-۷۱. اسحاق بن حنین

ابویعقوب اسحق بن حنین بن اسحاق العبادی (ت ۸۳۰ ف ۹۱۰ م/ت ۲۱۵ ف ۲۹۸ ق)
تالیف: کتاب تریاق ج ۸ ص ۱۸۰، ج ۱۳ ص ۸۲
منابع: ۵۴/۵، ۴۶/۴، ۴۲/۳، ۳۷/۶

۳-۷۲. حکیم بن حنین

حکیم بن حنین (ف اوایل قرن ۱۰ م).
تألیف: بدون ذکر عنوان کتاب «قال حکیم بن حنین ... انه (انیسون) يستعمل فی السل المزمن» ج ۲۰ ص ۱۲۸

۳-۷۳. قسطا

قسطابن لوقا (ف ابتدای قرن ۱۰ م)
تالیفات: کتاب فی البلغم و عله و مداواته ج ۸ ص ۶۰، فی الدم

۱/۳. همان، ج ۱، ص ۱۲۸	۲/۲. ص ۱۶
۲/۳. ص ۱۵۱	۳/۲. ص ۵۱۲
۳/۳. ص ۱۶۸ و ۱۶۹،	۴/۲. ص ۴۶۰
۴/۳. ص ۸۴	۵/۲. ص ۵۵۳
۵/۳. ص ۱۵۰	۶/۲. ص ۵۲۲
۶/۳. ص ۱۸۵	۷/۲. ص ۵۲۲
۷/۳. ج ۱ ص ۱۴۲	۸/۲. ص ۵۲۳
۸/۳. ص ۱۹۵	۹/۲. ص ۵۱۵
۹/۳. ص ۲۱۲	۱۰/۲. ص ۵۱۵
۱۰/۳. ص ۲۸۳	۱۱/۲. ص ۷-۵۱۵
۱۱/۳. ص ۳۱۲	۱۲/۲. ص ۵۲۱
۱۲/۳. ص ۳۳۲	۱۳/۲. ص ۴۶۲
۱۳/۳. ص ۳۳۳	۱۴/۲. ص ۵۲۰
۱۴/۳. ج ۱ ص ۳۳۰	۱۵/۲. ص ۵۲۱
۱۵/۳. ص ۳۵۲	۱۶/۲. ص ۵۲۳
۱۶/۳. ص ۳۳۴	۱۷/۲. ص ۵۲۲
۱۷/۳. ص ۳۶۵	۱۸/۲. ص ۵۲۸
۱۸/۳. ص ۴۲۵	۱۹/۲. ص ۵۲۸
۱۹/۳. ص ۴۲۵	۲۰/۲. ص ۲۵۶
۲۰/۳. ص ۳۸۲	۲۱/۲. ص ۴۴۵
۲۱/۳. ص ۴۲۶	۲۲/۲. ص ۴۴۵
۲۲/۳. ص ۴۴۸	۲۳/۲. ص ۵۲۸
۲۳/۳. ص ۴۸۵	۲۴/۲. ص ۵۲۶
۲۴/۳. ص ۵۱۷	۲۵/۲. ص ۵۲۷
۲۵/۳. ص ۵۴۷	۲۶/۲. ص ۳۴۱
۲۶/۳. ص ۴۴۸	۲۷/۲. ص ۵۲۸
۲۷/۳. ص ۵۴۷	۲۸/۲. ص ۴۷۲
۲۸/۳. ص ۵۴۷	۲۹/۲. ص ۸۸
۲۹/۳. ص ۶۹۳	۳۰/۲. ص ۵۲۹
۳۰/۳. ص ۶۶۴	۳۱/۲. ص ۵۳۰
۳۱/۳. ص ۶۴۷	۳. سارتون، جرج. مقدمه بر تاریخ علم. جلد اول. ترجمه
۳۲/۳. ص ۶۶۴	صدری افشار، غلامحسین. تهران: انتشارات دفتر ترویج علوم.
۳۳/۳. ص ۶۶۴	۱۳۵۳.

۲۲۲ ص ۲۱/۴	۶۶۵ ص ۳۴/۳
۲۳۰ ص ۲۲/۴	۷۰۴ ص ۳۵/۳
۲۴۷ ص ۲۳/۴	۶۵۱ ص ۳۶/۳
۲۳۵ ص ۲۴/۴	۷۰۶ ص ۳۷/۳
۲۷۶ ص ۲۵/۴	۶۹۳ ص ۳۸/۳
۲۶۸ ص ۲۶/۴	۶۹۴ ص ۳۹/۳
۲۴۹ ص ۲۷/۴	۷۰۷ ص ۴۰/۳
۲۷۹ ص ۲۸/۴	۲۹۵ ص ۴۱/۳
۲۸۱ ص ۲۹/۴	۶۹۶ ص ۴۲/۳
۲۸۱ ص ۳۰/۴	۶۹۷ ص ۴۳/۳
۲۷۰ ص ۳۱/۴	۴. سزگین، فؤاد. تاریخ نگارشهای عربی. جلد سوم. ترجمه مؤسسه‌ی نشر فهرستگان به اهتمام خانه کتاب. تهران: نشر فهرستگان. ۱۳۸۰.
۲۹۲ ص ۳۲/۴	۱/۴. همان، ص ۴۷
۲۹۴ ص ۳۳/۴	۲/۴ ص ۴۹
۲۸۱ ص ۳۴/۴	۳/۴ ص ۸۴
۴۹۸. ۳۵/۴	۴/۴ ص ۸۶
۳۰۱ ص ۳۶/۴	۵/۴ ص ۴۸
۳۱۶ ص ۳۷/۴	۶/۴ ص ۹۰
۳۲۲ ص ۳۸/۴	۷/۴ ص ۸۸
۳۲۸ ص ۳۹/۴	۸/۴ ص ۹۲
۳۵۶ ص ۴۰/۴	۹/۴ ص ۹۳
۳۴۶ ص ۴۱/۴	۱۰/۴ ص ۹۳
۳۵۰ ص ۴۲/۴	۱۱/۴ ص ۹۴
۳۵۸ ص ۴۳/۴	۱۲/۴ ص ۹۸
۳۵۸ ص ۴۴/۴	۱۳/۴ ص ۹۵
۳۵۹ ص ۴۵/۴	۱۴/۴ ص ۱۰۲
۳۶۳ ص ۴۶/۴	۱۵/۴ ص ۹۹
۳۶۶ ص ۴۷/۴	۱۶/۴ ص ۹۹
۵. ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابی العباس. عیون الانبیاء فی طبقات الاطباء. ۲ مجلد. مصر: مطبعه الوهبیه. ۱۲۹۹ هجری (۱۸۸۲) میلادی.	۱۷/۴ ص ۱۰۱
۱/۵ ج ۱ ص ۲۴،	۱۸/۴ ص ۱۰۸
۲/۵ ج ۱ صص ۲۳، ۴۹،	۱۹/۴ ص ۲۶۷
۳/۵ ج ۱ صص ۵۴، ۶۷، ۶۹،	۲۰/۴ ص ۲۱۹

۲۰۵ ج ۱ ص ۳۷/۵	۴/۵ ج ۱ ص ۱۹ و ۳۵ و ۳۶
۱۲۰-۱۲۱ ج ۱ ص ۳۸/۵	۵/۵ ج ۱ ص ۶۹
۱۷۰ ص ۳۹/۵	۶/۵ ج ۱ ص ۲۲
۱۷۰ و ۱۶۴ ج ۱ ص ۴۰/۵	۷/۵ ج ۱ ص ۲۲
۱۷۰ ج ۱ ص ۴۱/۵	۸/۵ ج ۱ ص ۳۶
۲۰۴ ج ۱ ص ۴۲/۵	۹/۵ ج ۱ ص ۲۲
۳۰۸ ج ۱ ص ۴۳/۵	۱۰/۵ ج ۱ ص ۳۶
۱۶۱ ج ۱ ص ۴۴/۵	۱۱/۵ ص ۷۳
۲۰۶ ج ۱ ص ۴۵/۵	۱۲/۵ ص ۳۳ تا ۸۵
۱۸۴ ج ۱ ص ۴۶/۵	۱۳/۵ ج ۱ ص ۱۰۹
۱۸۴ ج ۱ ص ۴۷/۵	۱۴/۵ ج ۱ ص ۹۱
۲۱۴ ج ۱ ص ۴۸/۵	۱۵/۵ ج ۱ ص ۷۱
۲۱۰ ج ۱ ص ۴۹/۵	۱۶/۵ ج ۲ ص ۳۲
۱۶۰ ج ۱ ص ۵۰/۵	۱۷/۵ ص ۶۹
۲۰۲ ج ۱ ص ۵۱/۵	۱۸/۵ ص ۳۰۸
۳۵-۳۶ ج ۲ ص ۵۲/۵	۱۹/۵ ج ۱ ص ۱۰۹
۲۰۳ ج ۱ ص ۵۳/۵	۲۰/۵ ج ۱ ص ۹۸ و ۱۰۳
۲۰۰ ج ۱ ص ۵۴/۵	۲۱/۵ ج ۱ ص ۱۰۹
۲۴۴ ج ۱ ص ۵۵/۵	۲۲/۵ ج ۱ ص ۱۰۳
۶. صفا، ذبیح الله. تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی تا اواسط قرن پنجم. مجلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۷۴.	۲۳/۵ ج ۱ ص ۳۰۹
۱۱۴-۱۱۵ ص ۱/۶	۲۴/۵ ج ۱ ص ۳۶
۹۷ و ۸۳ ص ۲/۶	۲۵/۵ ج ۱ ص ۱۰۳
۱۱۵، ۳ ص ۳/۶	۲۶/۵ ج ۱ ص ۱۰۹
۳۳۲ ص ۴/۶	۲۷/۵ ج ۱ ص ۱۰۹
۹۷ ص ۵/۶	۲۸/۵ ج ۱ ص ۱۰۹
۱۱۵ ص ۶/۶	۲۹/۵ ج ۱ ص ۱۲۱
۱۱۵ ص ۷/۶	۳۰/۵ ج ۱ ص ۱۰۹
۱۲۰ ص ۸/۶	۳۱/۵ ج ۱ ص ۱۲۵ و ۱۲۳
۲۳۷ ص ۹/۶	۳۲/۵ ج ۱ ص ۱۵۲
۱۱۶ ص ۱۰/۶	۳۳/۵ ج ۲ ص ۳۲
۱۱/۶، ص ۲۷	۳۴/۵ ج ۱ ص ۲۴۰
	۳۵/۵ ج ۱ ص ۱۳۸-۱۲۷
	۳۶/۵ ج ۱ ص ۱۲۵، ۱۲۷

۱۲/۶. ص ۹۹	۴/۷. ص ۱۲۷ و ۱۳۰
۱۳/۶. ص ۳	۵/۷. ص ۹۷
۱۴/۶. ص ۱۰۰	۶/۷. ص ۱۰۱
۱۵/۶. ص ۱۱۹	۷/۷. ص ۲۵۳
۱۶/۶. ص ۷	۸/۷. ص ۱۰۰
۱۷/۶. ص ۱۲۰	۹/۷. ص ۱۷۱
۱۸/۶. ص ۱۲۰	۱۰/۷. ص ۸۰
۱۹/۶. ص ۳۷۱	۱۱/۷. ص ۶۰
۲۰/۶. ص ۱۱۷ و ۱۱۸	۱۲/۷. ص ۱۰۲
۲۱/۶. ص ۷۲	۱۳/۷. ص ۳۵۹
۲۲/۶. ص ۳۷	۱۴/۷. ص ۱۰۱
۲۳/۶. ص ۳۷	۱۵/۷. ص ۳۵۹
۲۴/۶. ص ۱۶	۱۶/۷. ص ۱۱۳
۲۵/۶. ص ۳۸	۱۷/۷. ص ۱۴۷
۲۶/۶. ص ۳-۵۲	۱۸/۷. ص ۲۱۷
۲۷/۶. ص ۵۴ و ۵۵	۱۹/۷. ص ۵۸۸
۲۸/۶. ص ۵۲	۲۰/۷. ص ۱۸۳
۲۹/۶. ص ۶۲	۲۱/۷. ص ۱۴۵
۳۰/۶. ص ۱۳۰	۲۲/۷. ص ۵۱۲
۳۱/۶. ص ۸۲	۲۳/۷. ص ۲۸۸
۳۲/۶. ص ۶۰	۲۴/۷. ص ۲۵۹
۳۳/۶. ص ۶۳ و ۶۴	۲۵/۷. ص ۵۱۳
۳۴/۶. ص ۱۳۹	۲۶/۷. ص ۲۸۸
۳۵/۶. ص ۷۵	۲۷/۷. ص ۳۳۴
۳۶/۶. ص ۴-۷۳	۲۸/۷. ص ۱۱۰
۳۷/۶. ص ۱-۷۰	۲۹/۷. ص ۳۴۵
۳۸/۶. ص ۲-۷۱	۳۰/۷. ص ۲۴۴
۳۹/۶. ص ۱-۷۱	۳۱/۷. ص ۵۲۸
۴۰/۶. ص ۱-۷۱	۳۲/۷. ص ۳۶۱

۷. قفطی، جمال‌الدین ابوالحسن علی بن یوسف. تاریخ
الحکماء قفطی. ترجمه فارسی از قرن یازدهم هجری. تهران:
انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۷۴.

۸. نجم آبادی، محمود. تاریخ طب در ایران پس از اسلام: از
ظهور اسلام تا دوران مغول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳۵۳.
۱/۸. ص ۸۸

۱/۷. ص ۳۱
۲/۷. ص ۲۵۲
۳/۷. ص ۱۵۰

۲۵/۸. صص ۵-۵۴	۲/۸. ص ۷۴۶
۲۶/۸. ص ۲۶۲	۳/۸. ص ۱۲
۲۷/۸. ص ۱۴۳	۴/۸. ص ۲۶
۲۸/۸. ص ۲-۲۳۱	۵/۸. صص ۱۳ و ۱۴ و ۲۶۴
۲۹/۸. ص ۲۶۸	۶/۸. ص ۲۶
۳۰/۸. ص ۳۱۶	۷/۸. ص ۲۷
۳۱/۸. ص ۶۵۱	۸/۸. صص ۳۱ و ۳۲
۳۲/۸. صص ۲۶۶ و ۴۱۰	۹/۸. ص ۱۹۸
۳۳/۸. ص ۱۸۱	۱۰/۸. ص ۱۵
۳۴/۸. ص ۳۶۹	۱۱/۸. صص ۱۰۲ و ۱۰۶
۳۵/۸. ص ۱۸۱،	۱۲/۸. صص ۱۹۸ و ۲۶۰
۳۶/۸. ص ۲۷۱	۱۳/۸. ص ۶۵
۳۷/۸. ص ۴۰۹	۱۴/۸. صص ۲۷ و ۲۸
۳۸/۸. ص ۲۶۰	۱۵/۸. صص ۱۹۸ و ۲۵۶ و ۲۸۴
۳۹/۸. ص ۲۶۶	۱۶/۸. صص ۲۷ و ۲۹۷
۹. ابن جلجل، سلیمان بن حسان الاندلسی. طبقات الاطباء و الحکماء. ترجمه و تعلیقات از امام، سید محمد کاظم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. شماره ۱۳۱۹. ۱۳۴۹.	۱۷/۸. ص ۲۲۵
۱/۹. ص ۹۷	۱۸/۸. ص ۲۶۳
۲/۹. ص ۱۳۴	۱۹/۸. ص ۲۹
۳/۹. ص ۶۸ و ۱۳۵	۲۰/۸. ص ۳۱ و ۳۰
۴/۹. صص ۶-۱۳۵	۲۱/۸. ص ۲۱۵
۵/۹. صص ۹-۱۳۷	۲۲/۸. ص ۱۴۳
	۲۳/۸. ص ۲۱۵
	۲۴/۸. ص ۲۹۱

پی نوشت

1. Continents
2. Glaucon
3. Alcmaeon
4. Hyppocrates
5. Plato
6. Diogenes
7. Aristoteles
8. Democritos
9. Theophrastos
10. Erasistratos
11. The'O Phile
12. Asklepios
13. Nicolaos Damascenos
14. Menaseas

15. Athenaeos
16. Xnocrates
17. Appolonis
18. Criton
19. Heras
20. Dioscorides
21. Rufus of Ephesos
22. Soranos
23. Archigenes
24. Antyllus
25. Glaucon
26. Galien, Galenos
27. Caraka
28. Alexander of Aphrodisias
29. Theodoros
30. Oribasios
31. Porphyros
32. Philagrius
33. Nicolaos D'Alexandreia
34. Palladios Iatrosophist
35. Sergios of Resaina
36. Shlemon
37. Alexandros De Tralleis
38. Paulos Aegineta
39. Magnes
40. Palladios
41. Stephanus Arnaldus
42. Ahron, Heron D'Alexandrie
43. Masarjawai
44. Astangahr
45. Simeon
46. Theodocos
47. Varnda
48. Mesue Major
49. Serapion
50. Alkindus
51. Juannitius